

Бибик С. П.

СИМВОЛІЧНІ І СЛАБКІ НОРМИ УСНОГО НАУКОВОГО СПОНТАННОГО ВИСЛОВЛЕННЯ (З УРАХУВАННЯМ ПІДХОДІВ О. О. ПОТЕБНІ)

У статті проаналізовано норми усного наукового спонтанного висловлення у зв'язку з психолінгвальними чинниками формування спонтанного мовного потоку. При цьому актуалізовано ідеї, погляди, підходи Олександра Опанасовича Потебні щодо пояснення специфіки ословлення думки, формування судження, поняття. Відзначено діалектичність взаємозв'язку символічних і слабких мовних норм, що становлять якісну ознаку усної спонтанної мови загалом.

Ключові слова: усна літературна мова, мовна норма, сильна мовна норма, слабка мовна норма, усне наукове спонтанне висловлення.

В статті проаналізовані норми усного наукового спонтанного висловлення в зв'язку з психолінгвальними умовами формування спонтанного речевого потоку. При цьому актуалізовані ідеї, погляди, підходи Олександра Афанасьєвича Потебні щодо пояснення специфіки вербалізації мислі, формування судження, поняття. Відзначено діалектичну взаємозв'язок символічних і слабких мовних норм, що становлять якісний ознаку усної спонтанної мови загалом.

Ключевые слова: устная литературная речь, языковая норма, сильная языковая норма, слабая языковая норма, устное научное спонтанное высказывание.

The article analyzes the scientific standards of spontaneous verbal expression because of psycholinguistic factors in the formation of spontaneous speech stream. The analyzed material showed that spontaneous verbal text is formed gradually, in portions, through associative connections. Talking can do pause and return to have said, repeating the expression of certain components and adjust its content and the way verbalization sense, control logic, composite, syntactic and lexical and phraseological correctness, connectivity, logical adequacy. Because of this oral scientific markers in spontaneous utterance – a significant factor in the organization of information flow language. Elements of the so-called redundancy and elements of hesitation – a situational caused by non-normative terms written practice elements that prove the spontaneity of the speech stream, psychological and emotional stress speaking in terms of formal scientific communication, which requires a correct, clear, logical design attitudes, opinions senders. Such phenomena study began relatively recently. In order to make sweeping generalizations, need comprehensive, typological studies of spontaneous oral language in different genre and discursive conditions. This will clarify regulatory features of this genre and stylistic variety.

Modified arguments and ideas, opinions, attitudes Olexandr Potebnia to explain specific verbalization opinion forming judgments, concepts. Attention to this theoretic material due to the fact that this year marks the philological community 180 years from the birth of the philosopher and Slavist. His work always in the circle of attention of philologists and still in need of updating, the promotion is in Ukrainian linguistics, for the scientist made his time Kharkiv philological school.

Noted dialectical relationship and weaknesses of symbolic language rules that make quality a sign of spontaneous oral language in general. More analysis of symbolic language communication standards regulations. Much attention is given to the weak representation of language norms in oral scientific spontaneous utterance.

Key words: oral literary speech, language norm, strong language norm, poor language norm, oral scientific spontaneous utterance.

Питання функціонування літературної мови завжди пов'язані з питаннями її нормування, типологією норм її усної та писемної форм. Відомо, що з 90-х років ХХ ст. українська літературна мова стрімко розширила сфери функціонування, і насамперед у численних напрямках, галузях освіти і науки: ширилося викладання українською мовою всіх шкільних предметів, теоретичних і практичних дисциплін у вишах, паралельно вдосконалювалися усна ділова практика в навчальних закладах, лінгвоформат дискусій, засідань, конференцій, круглих столів, де зазвучав спонтанний діалог, зростав природний розвиток мови у т. зв. «прозаїчних стихіях», як свого часу називав О. О. Потебня процеси вивільнення думки від чуттєвого сприйняття, ідеалізації думки за допомогою слова. Українська, зокрема усна літературна мова, виходила з пелюшок побутового повсякдення. Звичайно, несправедливо твердити, що цей процес щодо української літературної мови розпочався так пізно – він був перерваний тривалим пануванням інших способів і засобів мовомислення, оформлення думки в усній і писемній формі на противагу вузьким ситуативним соціокультурним рамкам українського літературного повсякдення [2, с. 31–68, 90–112].

Праосновою «прозаїчної стихії» в писемній практиці є її усна розмовна модель, пор. думку О. О. Потебні: «Перша поява прози в писемності не є часом її народження, ще до того вона вже є в розмовній мові, якщо слова що входять у неї, – лише знаки значень, а не, як у поезії, конкретні образи, що збуджують значення» [5, с. 154]. Хоча в цьому міркуванні об'єднано розуміння прози як безобразної мови, тобто ідеалізованої та вивільненої від чуттєвості в номінуванні реалій довкілля, та прози як оповіді (розповіді), але воно настановує на думку про наявність складного психолінгвального механізму прозової мовотворчості, виформованого в надрах розмовно-побутової комунікації: «Не можна сказати, коли починається проза, як не можна точно визначити час, з якого дитина починає бути юнаком» [Там само].

Ці думки філософа-слависта настановлюють на розмірковування про те, справді, для сучасної літературної мови її основною і визначальною прийнято вважати писемну (книжну) практику, яка відшліфовує все те, що сприймаємо як зайве, неточне, недооформлене, граматично недосконале, уривчасте, порівняно з усними жанрово-стильовими різновидами мови. Саме на зіставленні усної та писемної практики в конкретній сфері життя мови можемо побачити, як писемне слово стає свідченням будь-якого прогресу, окрім прогресу людської природи [5, с. 155]. Процес взаємного впливу «усна – писемна – усна мова» безперервний і саме в такій конфігурації взаємодії шліфуються мовні норми – лексичні, граматичні, орфоепічні, акцентні, правописні, стильові. Саме вони є символами різноманітних «прозаїчних стихій», де формується смисл, думка, інформація, знання. Певна диспропорція щодо сформованості жанрово-стильових параметрів усної та писемної наукової мови є. І зумовлена вона тим, що через екстралінгвальні чинники більш розвиненою є її книжно-писемна форма. Саме вона акумулює високі стандарти літературно-мовного вживання, які прийнято називати символічна мовна норма (це сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов [4, с. 257]).

До системи символічних норм уналежнюємо й норми комунікативні, співвідносні також з означеними потебнянськими «стихіями». Саме їхня система створює певну жанрово-стильову рамку, притаманну саме таким, а не іншим ситуаціям спілкування. Такі комунікативні норми має жанрово-стильовий різновид «усне спонтанне наукове висловлення» (далі скорочуємо – УСНВ).

Усна наукова мова – це мова спеціальна, створювана фахівцями та звернена до однопумців, які володіють однією й тією ж системою понять та професійних знань. Через це її специфіку, тематичне спрямування визначає належність до певної галузі знань. Чинник теми об'єднує її з писемною мовою та впливає на вибір тих мовних засобів, що визначають поняттєво-змістове наповнення висловлення, його високу інформативність, інтелектуалізованість, композиційну структурованість. Для наукового тексту виділяють також таку ознаку, як *теоретичність* (наповнення абстрактними образами, узагальненими поняттями, обтяженість операціями переведення конкретного практичного досвіду в абстрактне, тобто внутрішньої логіки та інтуїтивної уяви тощо) – можливість фіксувати одержані відомості та передавати їх для наступної наукової комунікації [1, с. 142–148]. Свого часу О. О. Потебня зауважував: «Будь-яке судження – це акт аперцепції, тлумачення, пізнання, тому сукупність суджень, на які розклався чуттєвий образ, можемо назвати аналітичним пізнанням образу. Така сукупність є поняття» [5, с. 112].

Під впливом якісних ознак – теоретичність (а це оперування спеціалізованою, вузькоспеціалізованою та книжною лексикою і фразеологією), аналітизм (виражений на рівні синтаксичної структури висловлення) – УСНВ та його соціокультурних ознак (чинників), до яких належні 'усність' та 'ситуативність', формується типологізована система синтаксичних конструкцій та контактовстановлювальних формул, краще, характерних для усної комунікації. Наведемо кілька прикладів. Під час виступів науковець-член спеціалізованої вченої ради використовує контактовстановлювальні етикетні (*Шановне товариство!; Шановні колеги!; Справді / у вступному слові [...] / і у виступах опонентів / і неофіційних учасників дискусії подано докладний аналіз цієї багатопланової роботи; Я / насамперед / хочу сказати / що ми сьогодні маємо справу із серйозним науковим дослідженням*), ознайомлювальними інформативними (*Робота / яку ми розглядаємо / має цінність / її теоретичне / поглиблення теоретичного її опрацювання / а не прикладний аспект; Зосереджу увагу на іншому*), характеризувальні (*Поэза всяким сумнівом / ми розглядаємо дуже цінну працю / яка / е-е / є поліаспектною / це і когнітологія / це і історія мови / це і лінгвостилістика / і різною мірою / в різних аспектах тут вона може бути прочитана; Мені імпронувало / що тут подано такі явища / як директивність і безособовість як визначних таких / визначних таких рис / які забезпечують лексичну і морфологічну / а не тільки синтаксичну реалізацію мовних одиниць у законодавчому тексті*), стереотипні висновкові кліше (*Я загалом [...] оцінюю роботу. Вважаю / що це робота / яка заслуговує / не заслуговує на високий ступінь науковий доктора/кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 / українська мова*) [детальніше див.: 2, с. 426–435]. Ці формули висловлень – спосіб оформлення роздумів (автореференції) про результати дослідження, його методологічну основу, подальші перспективи.

Так само здобувач наукового ступеня, відповідаючи на запитання, використовує контактовстановлювальні етикетні (*Дякую за запитання; Щодо першого питання ми не стверджуємо / що...*), інформативно-ознайомлювальні кліше з різними композиційно-тематичними блоками залежно від обсягу поставленого питання й ословлюваної відповіді.

Зазначені кліше – обов'язкові складники подійного змісту УСНВ у формі запитання, який творить науковець-член ради, складається з кількох частин: контактовстановлювальна етикетна (*Скажіть / будь ласка /...; Прошу Вас уточнити...*), власне запитальна (*Чим Ви керувалися, роблячи такий висновок?*).

Отже, комунікативні норми жанрово-стильового різновиду УСНВ охоплюють символічні кліше, формули різноманітного функційного призначення. За лексичними параметрами диференціюють і символічність норм піджанрів – УСНВ у гуманітарній, природничій, фізико-математичній, науково-технічній і т. ін. сферах, у кожній з яких мовець оперує тими мовними засобами, що забезпечують ясність, однозначність думки, її оформлення в поняття, вироблене в цій самій сфері людської діяльності.

Загалом, УСНВ – це індивідуальна спроба моделювання пізнавальної діяльності, коли формується ряд суджень, кожне з яких «можливе тільки тоді, коли попередні об'єктивовані у слові» [5, с. 112]. У зв'язку з цим у праці «Думка і мова» О. О. Потебня наводить наочний приклад діяльності шахового гравця: «Йому треба бачити перед собою дошку з розташованими на ній фігурами, щоб зробити ходи, відповідно до ігрової ситуації: як для нього спочатку невизначений і хисткий план стає чітким в міру його здійснення, так для того, хто мислить – думка поступово оформлюючись у слова, розгортається як її клубок. Можна грати, не дивлячись на дошку, причому безпосереднє чуттєве сприйняття дошки та шашок замінюється спогадами» [5, с. 112]. Отак у т. зв. «прозаїчній ситуації» «усне спонтанне наукове висловлення» шахова дошка (жанрова рамка) та шахові / шашкові фігури, наділені певними властивостями діяти (символічні мовні норми, зокрема й комунікативні з формулами-кліше), формують комунікативну ситуацію з мовною діяльністю комунікатора – науковця, який тримає у своїй мовній свідомості й актуалізує систему суджень, понять для оформлення певної інформації, він ословлює свій акт аперцепції через проведені аналітичні операції. Останні оформлюються в синтаксичні структури, які саме в ситуації усного непередготовленого, спонтанного висловлення створюються за участю різноманітних засобів інтонації, паузації, силового режиму мови і манери вимови, допоміжних засобів міміки, жестів та сприйняття мовцем реакції адресата мови. Ці синтаксичні структури, судження формуються поступово, порціями, шляхом асоціативних приєднань; мовець може робити паузи і повертатися до вже сказаного, повторювати деякі компоненти висловлення й коригувати його зміст і спосіб вербалізації смислу, контролювати логіко-композиційну, синтаксичну та лексико-фразеологічну правильність, зв'язність, логічну адекватність. Через це кількість елементів усної розмовної мови в УСНВ значно більша, їхня реальна кореляція різноманітніша, ніж це свого часу означила А. П. Коваль. Вона зазначала: параметр 'усність' стимулює збільшення «надлишковості», зменшення впорядкованості, зокрема синтаксису; параметр 'розмовність' зумовлює оживання займенників 1-ї та 2-ї особи множини, дієслів наказового способу, узагальнено-особових і неозначено-особових речень та ще деяких форм і зворотів розмовної мови) [3, с. 31, 34].

3-поміж названих маркерів ослаблення логічних і структурно-семантичних зв'язків в УСНВ найменш дослідженими є питання посилення асоціативності в науковому судженні. О. О. Потебня ці явища усної комунікації свого часу пояснював особливостями мовомисленневих операцій, коли слова, групи за змістом і граматично поєднаних слів стають вказівками на думку, на мисленнєву діяльність. Філософ зауважував, що за тих обставин, коли треба миттєво думати та діяти, наприклад, коли нас щось несподівано запитують (у нашій ситуації – спонтанні відповіді на питання до здобувача й усні аналітичні виступи науковців), коли багато чого залежить від того, яка буде наша відповідь, людина до самої відповіді майже миттєво передумує багато чого: «людині доступна безсловесна швидкість прийняття рішень» і тільки слово здатне оформити цю думку, удосконалити її у процесі сповільненого мислення [пор.: 5, с. 117–118]. Роздрібнення думки на сегменти, за потебнянським ученням, пояснюється тим, що людина як мисляча істота має вроджене «прагнення обійняти багато чого одним нероздільним пориванням думки» [5, с. 118]. Тільки поступово ословлюючи усвідомлене і самоусвідомлене ми рухаємося до мети – висловити ідею, оформити своє ставлення до чого-небудь, свої спостереження тощо. Оця ослабленість, сповільненість мовомисленневих операцій ослаблює насамперед граматичну нормативність усного спонтанного наукового висловлення.

Наприклад, серед метадискурсивних висловлень (п'ять типів – аудіальні, візуальні, кінестетичні, дигітальні, інтегративні [дет. див.: 2, с. 432–434]), характерних для цього жанру комунікації, є одна з найпоширеніших дигітальних конструкцій «Я думаю, що», наприклад: *Я думаю / що саме асоціативно-семантичне поле Чорнобиль видається ширшим; Я думаю / що в дисертації цікаво поєднано підхід власне когнітивний в тому плані / власне з описовим*. З приводу такого кліше О. О. Потебня відзначав: «Якщо я говорю: «Я думаю те-те», то це може значити, що я прикладаю таку ось мою думку, яка в певну мить поглинала всю мою чуттєву діяльність, до безперервного ряду чуттєвого сприймання, думок, почуттів, прагнень, що складають моє я; це значить, що я аперципіую згадану думку своїм я, з якого в цю хвилину може бути у свідомості зовсім небагато» [5, с. 119]. Отже, у проекції на норми писемної практики, що найбільше відображають символічні норми, норми усної мови ніби ослаблені, спонтанна комунікація може засвідчувати слабкість норм усного наукового висловлення. Тобто існує реальна діалектика суперечностей між символічністю (силою, традиційністю) книжної літературної мови та слабкістю її норм в усній формі реалізації. При цьому ця ослабленість є якісною властивістю спонтанного висловлення і тому серед характеристичних параметрів уналежнюється до таких, що є якісною ознакою усної літературної спонтанної мови. У зв'язку з цим зауважимо, що змістове наповнення терміна «слабка мовна норма» (Слабка мовна норма – це нестійка норма, яка пов'язана з регулярним відхиленням від кодифікованих правил, із тенденцією до порушення наголошування, вимови, слововживання, орфографії [4, с. 268]) може ще уточнюватися в процесі розширення дослідження жанрово-стильових різновидів літературної мови.

Що є проявом слабкості норм УСНВ?

Усна форма тексту пов'язана з лінійністю синтаксису висловлення, яка продукує зв'язки вільного з'єднання, спричинює деякі явища скорочення синтаксичної структури, наслідком чого є контамінація її складників. При цьому основний смисл не втрачається. Наприклад, у реченні *Тому це уже так сказано / схоплено мною / гадаю / маю підстави говорити / що робота актуальна / коли цей стиль активно працює* поєднано дві структури «Тому вже сказано, що цей стиль активно працює» і «Тому маю підстави говорити, що робота актуальна».

Пор. також висловлення з ослабленими семантичними зв'язками слів, з явищами їхньої лексико-семантичної неповноти, ситуативного еліпсису: *І мені особливо весь час / коли почала М. П. говорити про те / що наскільки широкий матеріал і звичайно заперечні всі конструкції / е-е / – «Відколи М. П. почала говорити, я відзначила, який широкий матеріал взято для дослідження заперечних конструкцій»; Звичайно / на законах будуються і судові процеси. І от там побудова теж текстів захист / нападання на засудженого / адвокати / це все аргументи – «На законах будуються і судові процеси, у текстах яких основними є аргументи захисту, нападання на засудженого»; Ну для мене / коли я говорю про семантико-синтаксичну структуру / коли ми визначаємо / і текст ми не можемо окремо брати – «Коли ми говоримо про семантико-синтаксичну структуру, то не можемо не брати до уваги і текст». У таких випадках судження сприймається лише в ширшому контексті, коли аудиторія знає предмет обговорення.*

В УСНВ простежуємо численні явища надлишковості: актуалізацію називного теми (*А от всі приклади / які тут наведені в авторефераті / вони свідчать про те / що це явище текстове; Н. С. Трач / вона джерельною базою свого дослідження / окрім деяких документів / обрала також словники / але зосередилася переважно на словниках правничої мови*), повтори (*Але сполучні комплекси мають властивість / розширювати свої семантичні значення за допомогою часток / які надають їм різних додаткових значень; І в цьому плані / у плані / іще я говорю, науково-методичної єдності, це одна із кращих робіт*).

Ситуативні умови комунікації, внутрішня потреба заповнити миті формування судження спричинюють елементи хезитації: *Е-е / я хочу сказати / що Ви поставили у своїх завданнях проблеми апарату / етапи процедури дослідження; Іде зіяння / гіатус / іде мн / мн / ліквідація гіатусу; І / мм / думаю / що можна було б дати і якийсь кількісно-порівняльний аналіз / як ці зміни торкнулися різних різновидів мови.*

Явище незавершеності речення теж виразно відбиває спонтанність висловлення, роботу інтелекту під час створення висловлення, під час словесної імпровізації. Така паузація виникає в ситуації самоперебивання, самопереривання з метою уточнення чого-небудь: *От у відгуку Вакуленка // / Не у цьому відгуку / а в ньому є пропозиція розрізнити мову / язик і мовлення; Але деякі речі // Ви дуже ретельно позбирали матеріал із сучасної літератури / але деякі речі є просто невправний переклад із російської.*

Як прояв самокоригування, самоконтролю за правильністю висловлення виступають заміни слів: а) їхніх граматичних форм: *Треба говорити, як Олесь пережив оцю / оце відкидання разом із Сосюрою;* б) синонімів: *Вони набувають // Вони зберігають своє значення цієї галузі і додається тема співвіднесення з галуззю журналістики.*

Так само приєднувальні конструкції – ще одна характерна усно-розмовна риса УСНВ: *Друга площина / це та площина, де авторка дає аналіз різним лексемам / фразеологізмам. От. І дає відповідні рекомендації; Тому що / чи то є сполучник / чи то є інша частина мови.* Такі приєднувальні конструкції надають УСНВ розмовної експресивності, спричиненої асоціативним типом складання, групування компонентів висловлення, інтенцією до пояснення незрозумілого, переконування аудиторії. Тим часом такі приклади унаочнюють думку О. О. Потєбні про подрібненість мислення [5, с. 118].

Парцеляція синтаксичних структур висловлення – також ситуативно зумовлене явище, спричинене асоціативністю ословлюваного мовомисленнєвого процесу, пор. такі приклади: *Або / скажімо / щоразу коли. Також / тут прислівник / і відразу конкретизація / підрядна частина часу. Конкретизація. Коли саме; Але ці трансформації / і вони можуть бути / Не всі вони / і підставити можна.* Комунікативно-прагматичне наповнення таких висловлень – інтенція до актуалізації змісту.

Один із важливих граматичних маркерів УСНВ – порядок слів. Він в усній мові відзначений високою варіативністю. У наукових спонтанних висловленнях спостережено таке показове явище синтаксису повсякденної усно-розмовної мови, як постпозиція прикметника відносно іменника. За потєбнянською теорією, такий порядок слів – свідчення збагачення субстанції атрибутами [5, с. 112]: *Тому що діловий стиль / ми знаємо / однією з його рис є відтворюваність легка / е / мовних конструкцій; Ми відзначили різноманіття інструментарію поняттєвого у різноманітті підходів.*

Отже, проаналізований матеріал засвідчує, що УСНВ формується поступово, порціями, шляхом асоціативних приєднань; мовець може робити паузи і повертатися до вже сказаного, повторювати деякі компоненти висловлення й коригувати його зміст і спосіб вербалізації смислу, контролювати логіко-композиційну, синтаксичну та лексико-фразеологічну правильність, зв'язність, логічну адекватність. Через це маркери 'усності' в УСНВ – вагомий чинник організації інформаційного потоку мови, їхня реальна кореляція різноманітна. Елементи т. зв. надлишковості та елементи хезитації – це ситуативно зумовлені «анормативи» у проекції на писемну практику, які засвідчують спонтанність мовного потоку, психоемоційне напруження мовців в умовах офіційного наукового спілкування, яке потребує коректного, чіткого, логічного ословлення позицій, думок адресантів. Такі явища вивчати почали відносно недавно. Для того, щоб робити широкі узагальнення, потрібні комплексні, типологічні дослідження усної спонтанної мови в різних жанрово-дискурсивних умовах. Це сприятиме уточненню нормативних ознак цього жанрово-стильового різновиду.

Література:

1. Алексеева Л. М. Теоретизация как способ моделирования в научном тексте / Л. М. Алексеева, М. Б. Чудин // Стереотипность и творчество в тексте : межвуз. сб. науч. тр. – Пермь, 2010. – С. 142–148.
2. Бибик С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення : монографія / С. П. Бибик. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. – 590 с.
3. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української мови. Структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К. : Київський університет, 1970. – 306 с.
4. Літературна норма і мовна практика / [Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. та ін.] ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. – 320 с.
5. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 190 с.